

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477+438)«16/17»:5]:327

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-39-9-16>**Віталій Щербак**

Київський університет імені Бориса Грінченка

доктор історичних наук, професор

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/AAG-1704-2019>

Гене́за козацького права в Україні (XVI – перша половина XVII ст.)

Анотація. *Метою статті є з'ясування генези козацького права і його імплементацію в українське суспільство XVI – першої половини XVII ст. **Методи дослідження:** аналіз, синтез, узагальнення, проблемно-хронологічний, історико-системний. **Наукова новизна:** вперше у вітчизняній історіографії досліджено витоки козацького права, як специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства та його поширення в тогочасному українському соціумі. **Висновки:** доведено, що, зародившись на основі звичаєвих норм у окремих громадах, козацьке право у другій половині XVI ст. знайшло розвиток в Запорозькій Січі. Ознакою такого явища стало запровадження посади судді як важливого кошового урядовця. Згодом, воно почало використовуватися і на волостях під час розгортання масових повстанських рухів в процесі проведення козацького судочинства. В мирний час козацьке право використовувалося місцевими отаманами реєстрового війська. Поширення масштабів його застосування зумовлювалося розвитком визвольного руху в Україні 20-х – 30-х років XVII ст., коли значна територія певний час перебувала під владою повстанців. Усна форма козацького права створює певні перешкоди при його студіюванні, оскільки не збереглося прямих документальних свідчень процедури проведення судочинства із використанням конкретних норм права на етапі генези. Водночас наявні джерела дають всі підстави стверджувати, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. воно стало вагомим чинником життя українського суспільства.*

Ключові слова: козацтво, козацьке право, українське суспільство, січова громада, судочинство.

Постановка проблеми. Внутрішня організація суспільства регулюється за допомогою певної системи соціальних норм або ж права. Їх становлення потребувало тривалого часу і залежало від цілого ряду чинників: політичного, економічного та соціального характеру. В українському суспільстві ранньомодерної доби характерною була наявність поряд з кодифікованим звичаєвого права, яке ґрунтувалося на основі усних усталених звичаїв та норм. Навіть у кодексі XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» звичай визнавався джерелом права [Права, 1997 : 13]. Паралельне існування литовського та звичаєвого права зумовлювало проблему їх поєднання в процесі козацького судочинства, коли воно не стосувалося представників інших соціальних верств. Це створює певні труднощі при студіюванні даної епохи. Тому важливим є з'ясування витоків права козацтва, яке з середини XVII ст. стало провідною суспільною силою в Україні.

Запорукою існування далеких від державних інституцій на південному прикордонні козацьких громад було звичаєве право. Військовий характер рицарського ремесла зумовлював створення специфічних норм взаємовідносин у середовищі січового товариства. Як зауважив дослідник українського права Аркадій Ткач: «особливого значення норми звичаєвого права набули в Січі, яка була центром виникнення великої кількості звичаїв, що перетворилися згодом в норми права. Так, в Січі зародилися норми військово-адміністративної організації козацтва, правил ведення війн, деякі правила діяльності судових установ, види покарань злочинців та ряд інших норм матеріального права, яких не існувало в писаних джерелах» [Ткач, 1968 : 29]. Зважаючи на тісні контакти січовиків з волостями¹, можна передбачити, що на становлення козацького права впливали й норми Литовського Статуту.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Про існування козацького права принагідно зазначали вже наприкінці XIX ст. представники вітчизняної народницької історіографії Олександр Лазаревський [Лазаревский, 1898 : 96] та Дмитро Яворницький [Яворницький, 1990 : 149–153], не акцентуючи увагу на його витоках. Аналогічні згадки присутні і в працях радянських

¹ Волостями запорожці називали українські землі на яких функціонувало офіційне законодавство.

дослідників Володимира Голобуцького [Голобуцький, 1994 : 170–171] та Аркадія Ткача [Ткач, 1968 : 29]. Автор цих рядків розглядав козацьке право у контексті формування станових ознак нової соціальної верстви ранньомодерної доби в Україні [Щербак, 2006 : 103–112].

Метою статті є з'ясування генези козацького права і його імплементацію в українське суспільство XVI – першої половини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Генеза козацького права відноситься до тих давніх часів, коли перебування у небезпечних умовах степу, незважаючи на відмінність походження і характеру, змушувало козаків об'єднуватися у згуртоване товариство з притаманними йому певними звичаями і традиціями. Дії, що потребували спільних зусиль, породжували виникнення аналогічних явищ: зібрання громади, обрання ватажка, поділ здобичі тощо. Їх повторюваність приводила до появи звичаю діяти відповідним чином за схожих обставин. Найзручніші правила поведінки визнавалися серед козаків загальноприйнятими за принципом звичаєвого права. Тому слушною є думка О. Лазаревського, що козацьке право і судочинство вироблялося самим життям, природними потребами людей без всіляких штучних регламентацій [Лазаревский, 1898 : 96].

Звичаєві норми, як риси козацького правопочуття, слугували врегулюванню наявних суперечок або ж вирішенню питань, викликаних тими чи іншими вчинками. Причому вирішувати їх потрібно було як з принципового боку, так і стосовно конкретного випадку. Головним критерієм схвалення нових звичаїв і традицій визнавалася їх практична значимість для забезпечення кінцевого результату козацьких змагань. Розвиток запорозької вольниці привів до перетворення цих традицій у конкретні поняття. Останні й стали основою козацького права. Важливим фактором його генези було існування Запорозької Січі. Порядок і форма кошового управління, зокрема правосуддя, визначалися військовими традиціями, які передавалися з покоління в покоління. Січ давала козакам свободу, розкривала широкий простір для здійснення подвигів і здобуття слави. З іншого боку, вступ до січового товариства передбачав взяття козаком на себе певного кола обов'язків, зокрема й підпорядкування нормам козацького права [Смолій, 2015 : 47].

Складно простежити етапи становлення козацького права, оскільки за формою воно було дуже консервативним. Цілком очевидним є лише той факт, що воно формувалося на основі звичаєвого права, пристосованого до умов життя січової громади. Норми військового права, адже запорожці були насамперед воїнами, виявлялися у формі звичаїв: проведення козацької ради, обрання кошового отамана, прийняття до товариства нових осіб, організація експедицій тощо. Вочевидь, це дало підставу Д. Яворницькому стверджувати, що «писаних законів від запорожців годі було сподіватися передусім тому, що громада козаків мала позаду надто коротке минуле, щоб виробити ті чи інші закони, систематизувати їх і викласти на папері; а також тому, що все історичне життя запорозьких козаків було сповнене майже безнастанними війнами, які не дозволяли їм надто зупинятися на влаштуванні внутрішнього ладу свого життя» (Яворницький, 1990 : 149). Разом з тим, дане положення може послужити яскравою характеристикою лише раннього етапу розвитку січової громади, коли запорожці основну увагу приділяли військовій справі. Освоєння Запорожжя в часи Підпільненської Січі (1734 - 1775) зумовило інтенсивний розвиток господарського життя в зимівниках, якому козаки почали віддавати перевагу у своїй діяльності [Голобуцький, 1994 : 498–510].

Писаних норм військового права не існувало, як не мислилися вони втіленими у закінчені положення і логічні поняття. Тому й немає відшліфованих думок, характерних для офіційного законодавства. Козацьке право розкривалося на прикладах його вживання в процесі самої правотворчості, зокрема, в окремих рішеннях зібрань. Пізнання правових норм відбувалося найчастіше при покаранні за скоєні злочини. Найтяжчими серед них вважалися зрада, порушення військової дисципліни і посягання на січове майно, що каралися розстрілом, повішенням на гаку, втопленням тощо. Найстрашнішим покаранням вважалося закопування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша: вбивцю клали живим до ями разом із убитим і обох засипали землею [Яворницький, 1990 : 153]. Таким чином, громада захищалася від злочинців, які посягали на основи січової організації і своїми діями підривали традиції, що забезпечували самостійне існування Січі, або ж могли внести хаос у відносини в коші. За таких умов покарання мали якнайточніше відповідати ухваленим січовою громадою правничим нормам. Ухиляння від них розглядалося як порушення і відповідно каралося. Застосування суворого покарання значною мірою утримувало козаків від порушення правопорядку [Д-ской, 1883 : 17].

Незважаючи на самотність Запорозької Січі, її віддаленість від державних інституцій, на генезу козацького права, безумовно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запорожжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади. Так, положення 1, 10 і 12 артикулів тринадцятого розділу I Литовського Статуту 1529 р. про покарання на смерть за

кримінальний злочин відповідно застосовувалися і в практиці запорозького суду [Старый Литовский Статут, 1854 : 98, 101, 102]. І це не випадково, адже в основу Статуту Великого князівства Литовського були покладені й норми українського звичаєвого права.

Суворі військова дисципліна січової громади впливала на формування свідомості і поведінку козаків. Тривалий час вони намагалися ігнорувати державні інстанції, спираючись лише на традиції звичаєвого права. Поступово в Запорозькій Січі викристалізувався тип людини, яка насамперед, цінувала свободу і незалежність на протигагу кріпацьким порядкам, що утверджувалися на волостях. Зростання запорозької громади, її успіхи у боротьбі проти татарської агресії зумовили визнання українського козацтва самостійним фактором міжнародних відносин [Леп'явко, 1999 : 195–200; Документи українського козацтва, 2016 : 63–80]. Все це впливало на зростання його самосвідомості і правових уявлень.

Еволюція січової громади сприяла кристалізації козацького права. Однак якісно новий його рівень пов'язаний із вступом запорожців на королівську службу, що стало своєрідною альтернативою шляхетському ополченню. На відміну від західноєвропейського зразка, де серед найманців переважали іноземці, литовсько-польська держава вдалася до внутрішніх резервів. А брак коштів для грошової оплати військових послуг козаків схилив урядовців до надання їм певних прав і привілеїв, що започаткувало юридичне оформлення нової соціальної верстви. У грамоті короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа від 5 червня 1572 р. зазначалося, що коронний гетьман Юрій Язловецький «козаков к службе нашей, которым юргелт (плату. – Авт.) з скарбу нашего ити мает, обрал, а иж они от воевод, старост украинных и вравов наших великое угнетение и кривды себе быти поведили, ино вельможность его з влады и присуду всяких вравов их вынял и под справу свою гетманскую взял» [Акты, 1865 : 175–176]. Нез'ясованим залишається питання про ініціативу у цій справі, оскільки постанови щодо запорожців у пізніший період приймалися лише після переговорів козацьких послів з королівськими комісарами.

Відтоді почалося формування своєрідного синтезу норм військового права козацтва із офіційним, яке ще не встигало на той час охопити судочинну сферу суспільного життя на всіх українських теренах.

Польські власті розглядали козаків як військову силу на південному прикордонні і мали намір підпорядкувати їх державним інтересам. Запорожці ж трактували одержання «козацьких вольностей» як здобуття певного юридичного статусу. І це закономірно, адже його мали інші соціальні верстви. Представництво останніх, в козацьких лавах на початку 70-х років XVI ст. також впливало на становлення правових норм «людей рицарських». Постає лише питання якою мірою?

Землеробський характер діяльності селян в період генези кріпосницьких відносин не давав підстав для їх козакування. Переселення селян у південні райони України навіть стимулювалося урядом Речі Посполитої, шляхом надання пільг при заснуванні слобід. Реальна можливість подальшого їх відходу в так зване «дикі поле» стримувала урядників від утисків і зловживань, завдяки чому селяни відчували себе вільними в межах існуючих суспільних відносин і не вдавалися до пошуків іншого статусу. Не відхиляючи можливості участі селян у козацьких промислах, зазначимо, що їх стосунки з козаками до кінця XVI ст. були досить обмеженими.

Дещо іншим було становище мешканців південноукраїнських міст. Власне ремісників у них проживало небагато, оскільки основним призначенням міст-замків була оборона від агресії кочівників. Відповідно значну частину міщан становили військові службовики – зем'яни, бояри та слуги, які несли службу при старості або магнаті. Маючи професійні військові навички вони вносили організуючий струмінь у заняття уходників-промисловців. Після земельної реформи, здійсненої у Великому князівстві Литовському в середині XVI ст., бояри, які не підтвердили документально своє право на володіння маєтностями, змушені були переходити до розряду селян. Вихід із становища, що склалося, ця категорія людей, витіснених із звичного місця в суспільстві, знову ж таки знаходила в козацтві.

Зважаючи на те, що урядовці лише час від часу займалися козакуванням – Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкович, Бернат Претвич та ін., зрештою залишаючись на своїх прибуткових посадах, можна констатувати, що основну масу козацтва на час державних реформ Сигізмунда II Августа становили вихідці з міст. На відміну від селян вони були краще обізнані з нормами тогочасної юрисдикції. Регламентували міське життя державці або окремі власники, а служба при них також оцінювалася за досить чіткими критеріями. Тому перехід міщан та бояр в козацтво вплинула на генезу його правових норм [Щербак, 2006 : 107–108].

Уряд Речі Посполитої звільнив реєстрових від підпорядкування місцевим властям, призначивши їм старшого, водночас і суддю шляхтича Яна Бадовського [Єфимовський, 1927 : 28]. У королівській грамоті конкретизовано компетенцію нового старшого: «он каждому, хто бы какое дело до козаков и, гды до замков и мест наших з низу придут, мел справедливости з них чинити мает» [Акты, 1865 : 176]. На перший погляд у даному формулюванні містяться

.....
суперечливі положення, адже чисельність «низових козаків» була значно більшою, ніж 300 осіб, набраних на королівську службу. Разом із тим, судочинство поширювалося нібито лише на реєстрових, які в основному перебували на волості. Відповідно, запорозька громада у судовому відношенні мало залишитися поза компетенцією Яна Бадовського [Василенко, 1916 : 173]. Однак плани польських урядовців передбачали, насамперед, реалізацію державних інтересів.

Пояснення положень королівського указу слід шукати у ставленні уряду Речі Посполитої до Запорозької Січі та її мешканців у той період. Козаками офіційно визнавалися лише реєстрові, а їх кількість передбачалося регулювати відповідно до державних потреб. Проте, надавши певні права і привілеї реєстровим, необхідно було чітко розмежувати їх з правами інших соціальних верств. Звідси походило право старшого Війська Запорозького судити козаків у справах з «сторонніми» людьми: селянами, міщанами, боярами. Лише кримінальні злочини, до яких були причетні козаки, розглядалися в гродських судах.

З погляду проведення судочинства реформа поставила Яна Бадовського в досить скрутне становище. Знань лише існуючого державного законодавства виявилось б недостатньо для компетенції у «козацьких справах». Тим більше обставини змушували старшого реєстру часто перебувати на Запорожжі і цілком очевидно, що він мав зважати й на козацьке право, звичаї і традиції січової громади. Приклад з його наступником Яном Оришовським є тому підтвердженням. Перебування серед запорозьких лицарів вплинуло навіть на зовнішні ознаки його поведінки. Польські магнати висловлювали незадоволення «покозаченим» шляхтичем, коли старший реєстру прибув до Варшави на конвокаційний сейм 1587 р. у «грецькому» (українському. – Авт.) одязі і під час читання звернення до уряду сидів «по-турецькому» [Стороженко, 1904 : 259].

Особливо турбувало владу прагнення козацтва запровадити запорозькі порядки на волостях, що означало, насамперед, встановлення власної адміністрації і судочинства. Вже впродовж 1591 – 1593 рр. на територіях, які контролювалися козацьким військом, ліквідовувалися місцеві органи влади і встановлювалось самоврядування на зразок запорозького. Так у шляхетському зверненні від 11 січня 1593 р. до луцького гродського суду стверджувалося, що козаки «до присяг на послушенство своє (за козацьким правом. – Авт.) примушають» [Архив, 1863 : 39]. Наслідком численних шляхетських реляцій стала поява конституції вального сейму від 15 червня 1593 р., в якій, зокрема, давалось право місцевій шляхті самостійно організувати збройну відсіч повстанцям із звільнення їх від будь-якої судової відповідальності за вчинені дії. Аналогічне рішення було прийняте сеймом і в 1613 р.: «Оскільки ці люди (козаки. – Авт.) не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, обравши собі своїх старшин і суддів, і не хочуть підпорядковуватися ніяким судам, окрім своїх отаманських, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин, що й схиляє їх до злочинів, ми ліквідуємо їх юрисдикцію як ту, що суперечить загальному праву, і зобов'язуємо підкорятися властям по місцю проживання» [Volumina legume, 1859 : 122] (підкреслення наше. – Авт.). Під «загальним правом» тут маються на увазі норми II Литовського Статуту, які згідно з Люблінською унією поширювалися в межах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Однак суворий вердикт не вплинув на прагнення козаків бути господарями на власній землі, мати своє управління і судочинство. Тому і через три роки під час обговорення на варшавському сеймі становища в Україні зазначалося, що козаки «мають своїх гетьманів і власну форму справедливості, самі собі права складають, урядовців і вождів становлять» [Жерела, 1908 : 174] (підкреслення наше. – Авт.). У наведених фактах йдеться, зокрема, про реакцію уряду на спроби запровадження на волостях козацького судочинства, в ході якого реалізовувалися норми права, вироблені в запорозькій громаді. Безперечно, що в «чистому вигляді» вони не могли бути використаними через брак відповідних умов.

Конкретних відомостей про практику застосування козацького права на волостях у джерелах збереглося небагато. Важливим його елементом, як і звичаєвого, була наявність інституту свідків, які обиралися із заслужених козаків. Так при запиті продажу козаком Максимом Михайловичем Плоского лісу зі всіма угіддями (1615) в уряді були присутні реєстровці Яким Чернишенко та Роман Пешта, а печатку «товариську» приклав чигиринський отаман Федір Кузьминський [Матеріали, 1894 : 16–17]. Аналогічний документ від 26 вересня 1630 р. засвідчили «люди віри гідні: пан Стефан Святопричиський, пан Федор Калинович, пан Гаврило Коробка», а утвердив отаман Василь Томиленко [Матеріали, 1894 : 17].

На думку Івана Каманіна до компетенції отаманів козацьких громад входили обов'язки, які при королівських замках виконували старости. На підтвердження даної тези вчений навів грамоту короля Речі Посполитої Яна-Казимира від 18 серпня 1649 р., де, зокрема, зазначалося, що у справах козацьких суд мають чинити отамани замість городових урядів [Каманін, 1894 : 97]. Не заперечуючи думки історика, скажемо лише, що визнання широких повноважень отамани могли досягти лише з початком Визвольної війни. У попередній період не лише місцеві

урядовці, але й окремі власники населених пунктів, нерідко втручалися в козацькі справи, чинячи утиски адміністрації реєстрового війська. Тому про аналогію компетенцій старост і отаманів можна говорити лише із застереженням. Цілком безперечно, лише, що на отаманські посади обиралися заслужені й авторитетні особи. Зокрема, Федір Кузьминський в 1632 р. виступав уже як посланець Війська Запорозького до Варшави на елекцію нового короля Владислава IV, а Василь Томиленко в 1636 р. фігурував як старший реєстру [ІР НБУВ. Ф. 2. Спр. 13402. Арк. 270].

Інколи отаманської влади виявлялося недостатньо для вирішення складного питання. Яскравим прикладом може послужити універсал козацького гетьмана Дмитра Барабаша від 7 березня 1617 р. переяславській старшині. В ньому йшлося про скаргу козака Гаврила Колушкевича до «рады наше зуполное», тобто до вищого уряду Війська Запорозького, про захоплення його землі козацькою родиною Саченків. «Рада зуполная» розглянула подання Колушкевича і винесла рішення про повернення позивачу батьківського володіння [Антонович, 1995 : 190]. Постанова дає підставу стверджувати про здійснення радою судових функцій, можливо, навіть під головуванням гетьмана, як це мало місце на початковому етапі існування Запорозької Січі, коли суддею нерідко виступав кошовий отаман.

Процес творення козацького права дістав новий імпульс із зростанням масштабів визвольного руху в Україні. У королівській інструкції на сеймики (грудень 1625 р.), наприклад, зазначалося, що козаки, «забувши віру і підданство, вважають себе окремою Річчю Посполитою, посягають на майно і життя невинних людей (шляхти. – Авт.), вся Україна в їх руках, шляхтич у своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості все управління, вся влада у козаків, які встановлюють власну юрисдикцію, свої права» [Жерела, 1908 : 285] (підкреслення наше. – Авт.). На жаль документальних свідчень, які б виходили з козацького середовища і деталізували термін «свої права» поки що віднайти не вдалося. Проте слід продовжити такий пошук, адже неодноразові згадки про них залишають оптимістичні сподівання. Вже сучасник подій польський письменник Шимон Старовольський також писав, що «козаки неодноразово піднімали зброю проти Речі Посполитої і цілковито бажають бути на своєму праві» [Simonis Starovolski, 1646 : 457] (підкреслення наше. – Авт.). Подібні факти спостерігалися і під час козацьких повстань під проводом гетьманів Тараса Федоровича, Павла Бута, Якова Острянина та Дмитра Гуні [Щербак, 2006 : 236–245]. Встановлення козацьких порядків у захоплених повстанцями районах стало звичним явищем. Відповідно там же в ході судочинства реалізувалося і козацьке право. З відродженням Української держави як спадкоємиці княжої Русі в середині XVII ст. воно стало органічним джерелом творення правових норм судочинства, що знайшло своє завершення у кодексі «Права, за якими судиться малоросійський народ».

Висновки. Зародившись на основі звичаєвих норм у окремих громадах далеко від державних інституцій, козацьке право в другій половині XVI ст. знайшло розвиток у житті січового товариства. Ознакою такого явища стало запровадження посади судді як важливого кошового урядовця. Згодом спостерігалось його використання і на волостях під час розгортання масових повстанських рухів в процесі проведення козацького судочинства, про що регулярно сигналізували місцеві урядовці. В мирний час судочинство на основі козацького права, окрім Запорозької Січі, використовувалося й місцевими отаманами реєстрового козацтва. Поширення масштабів застосування козацького права зумовлювалося розвитком визвольного руху в Україні 20-х – 30-х років XVII ст., коли значна її територія певний час перебувала під владою повстанців. Усна форма козацького права створює певні перешкоди при його студіюванні, оскільки не збереглося прямих документальних свідчень процедури проведення судочинства із використанням конкретних норм права на етапі генези. Водночас наявні джерела дають всі підстави стверджувати, що впродовж XVI – першої половини XVII ст. воно стало вагомим чинником життя українського суспільства. Перспективним видається ґрунтовніше дослідження офіційної реакції властей Речі Посполитої на впровадження козацького права та інтенсифікувати пошуки його джерел, які виходили з козацького середовища.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Simonis, Starovolski. (1646). *Institutorum rei militaris libri VIII quorum serces a lergo habetur*. Florentiae, 815 s.

Volumina legum / ed. J. Ohryzko, 3, 1859. Petersburg, 472 s.

Акты (1865). *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, 2, Санкт-Петербург, 272 с.

Антонович, В.Б. (1995). Неизвестный доселе гетман и его приказ. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь. С. 185–190.

- Архив (1863). *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, 3, 1, Киев, 433 с.
- Василенко, Н.П. (1916). *Очерки по истории Западной Руси и Украины*. Киев, 589 с.
- Голобуцький, В. (1994). *Запорозьке козацтво*. Київ: Вища школа, 539 с.
- Документи (2016). *Документи українського козацтва XVI – перша половина XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* / упоряд. В. Брехуненко, Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 607 с.
- Д-ской, А. (1883). Система карательных мер в Запорожье. *Киевская старина*, XL. С. 1–19, 209–239, 442–459.
- Єфимовський, В. (1927). До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини. *Записки українського наукового товариства в Києві*. Київ. С. 27–35.
- Жерела (1908). *Жерела до історії України-Руси* / зібрав і видав І. Крип'якевич, 8, Львів, 407 с.
- ІР НБУВ - Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
- Каманин, І.М. (1894). К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 8, 2. Киев. С. 57–115.
- Лазаревский, А.М. (1898). Суды в старой Малороссии. *Киевская старина*, 7–8. С. 75–115.
- Лашенко, Р. (1924). *Лекції по історії українського права*, 2. Прага, 78 с.
- Леп'явко, С. (1999). *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591)*. Чернігів: Сіверянська думка, 212 с.
- Материалы (1894). Материалы по истории козацкого землевладения (1494–1668 гг.), *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 8, 3. Киев, с. 1–28.
- Права (1997). *Права, за якими судиться малоросійський народ 1763 р.* / упоряд. К. А. Вислобоков. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 547 с.
- Смолій, В. (відп. ред.). (2015). *Історія Запорозької Січі*. Київ: Арій, 240 с.
- Старый Литовский Статут 1529 г., (1854). *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*, 18. Москва, 106 с.
- Стороженко, А.В. (1904). *Стефан Баторий и днепровские казаки*. Киев, 327 с.
- Ткач, А.П. (1968). *Історія кодифікації дореволюційного права України*. Київ: КДУ, 170 с.
- Щербак, В.О. (2006). *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст.* Київ: Києво-Могилянська академія, 296 с.
- Яворницький, Д.І. (1990). *Історія запорозьких козаків*, 1. Львів: Світ, 319 с.

Виталий Щербак

Київський університет імені Бориса Грінченка
доктор історических наук, професор (Україна)

Генезис казаческого права в Украине (XVI – первая половина XVII в.)

Аннотация. Целью статьи является выяснение генезиса казаческого права и его имплементацию в украинское общество XVI – первой половины XVII в. **Методы исследования:** анализ, синтез, обобщение, проблемно-хронологический, историко-системный. **Научная новизна:** впервые в отечественной историографии исследованы истоки казаческого права, как специфических норм взаимоотношений в среде сечевого общества и его распространение в тогдашнем украинском социуме. **Выводы:** доказано, что, зародившись на основе обычных норм в отдельных общинах, казаческое право во второй половине XVI в. нашло развитие на Запорожской Сечи. Признаком такого явления стало введение должности судьи как важного кошевого чиновника. Впоследствии, оно начало использоваться и на волостях во время развертывания массовых повстанческих движений в процессе проведения казаческого судопроизводства. В мирное время казаческое право использовалось местными атаманами реестрового войска. Распространение масштабов его применения обусловлено развитием освободительного движения в Украине 20-х – 30-х годов XVII в., когда значительная территория некоторое время находилась под властью повстанцев. Устная форма казаческого права создает определенные препятствия при его изучении, поскольку не сохранилось прямых документальных свидетельств процедуры проведения судопроизводства с использованием конкретных норм права на этапе генезиса. В то же время имеющиеся источники дают все основания утверждать, что на протяжении XVI – первой половины XVII в. оно стало весомым фактором жизни украинского общества.

Ключевые слова: казачество, казаческое право, украинское общество, сечевая община, судопроизводство.

Vitalii O. Shcherbak

Borys Grinchenko Kyiv University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Genesis of Cossack Law in Ukraine (16-th – first half of the 17-th centuries)

Abstract. *The purpose of the article is to find out the genesis of Cossack law and its implementation in Ukrainian society in the 16 – first half of the 17 century. The research methods: analysis, synthesis, generalization, problem-chronological, historical-systemic. Scientific novelty: for the first time in domestic historiography, it is studied the origins of Cossack law as specific norms of relations inside the Sich community and its spread in the Ukrainian society of that time. Main results: it is proved that, having originated on the basis of customary norms in individual communities, Cossack law found its development in the life of Zaporozhian Sich in the second half of the 16-th century. A sign of such phenomenon was the introduction of the position of judge as an important Kosh government official. Later, it began to be used in the volosti during the unfolding of mass rebel movements in the process of conducting the Cossack judiciary. In peacetime Cossack law was also used by local otamans of the registered troop. The spread of its application was conditioned by the development of the liberation movement in Ukraine in the 20s and 30s of the 17 century., when a large part of it was under the rule of rebellions for some time. The oral form of Cossack law creates certain obstacles in its study, as there is no direct documentary evidence of the procedure of judicial proceedings using specific rules of law at the stage of genesis. At the same time, the available sources give all grounds to claim that during the 16 – first half of the 17 century. it has become an important factor in the life of Ukrainian society.*

Key words: Cossacks, Cossack law, Ukrainian society, Sich community, judiciary.

References:

- Akty** (1865). *Akty, odnosyashiesya k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficheskoy komissiej [Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission]*, 2. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Antonovich, V. B.** (1995). Neizvestnyj dosele getman i ego prikaz [The hitherto unknown hetman and his order]. *Moya spovid. Vybrani istorychni ta publicystychni tvory*. Kyiv: Lybid, 185–190 [in Russian].
- Arhiv** (1863). *Arhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej dlya razbora drevnih aktov, uchrezhdennoj pri Kievskom, Podolskom i Volynskom general-gubernatore [Archives of South-Western Russia, issued by the Temporary Commission for the Development of Ancient Acts, established under the Governors-General of Kyiv, Podolsk and Volyn]*, 3, 1. Kiev [in Russian].
- Dokumenty** (2016). *Dokumenty ukrains'kogo kozactva XVI – persha polovyna XVII st.: universal, lystuvannya, ugody, prisyagy / uporyad. V. Brekhunenko [Documents of the Ukrainian Cossacks of the XVI - first half of the XVII c.: universals, correspondence, agreements, oaths / order. by V. Brekhunenko]*. Kyiv: Institut ukrains'koї arheografii ta dzhereloznavstva im. M. S. Grushevs'kogo NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- D-skoj, A.** (1883). Sistema karatelnyh mer v Zaporozhe [The system of punitive measures in Zaporozhye]. *Kievskaya starina*, HL, 1–19, 209–239, 442–459 [in Russian].
- Holobuts'kyj, V.** (1994). *Zaporoz'ke kozactvo [Zaporozhian Cossacks]*. Kyiv [in Ukrainian].
- IR NBUV** - Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky]. [in Ukrainian].
- Kamanin, I. M.** (1894). K voprosu o kozachestve do Bogdana Hmelnickogo [On the question of the Cossacks before Bogdan Khmelnytsky]. *Chteniya Istoricheskogo obshestva Nestora-letopisca*, 8, 2. Kiev, 57–115 [in Russian].
- Lashenko, R.** (1924). *Lekciyi po istoriyi ukrayinskogo prava [Lectures on the history of Ukrainian law]*, 2. Praga [in Ukrainian].
- Lazarevskij, A.M.** (1898). Sudy v staroj Malorossii [Courts in old Malorusia]. *Kievskaya starina*, 7–8, 75–115 [in Russian].
- Lep'yavko, S.** (1999). *Ukrayinske kozactvo u mizhnarodnyh vidnosynah (1561–1591) [Ukrainian Cossacks in International Relations (1561–1591)]*. Chernigiv: Siveryanska dumka [in Ukrainian].
- Materialy** (1894). Materialy po istorii kozackogo zemlevladieniya (1494-1668 gg.) [Materials on the history of Cossack land ownership (1494–1668)] *Chteniya Istoricheskogo obshestva Nestora-letopisca*, 8, 3. Kiev, 1–28 [in Russian].
- Prava** (1997). Prava, za yakymy sudytsya malorosijskij narod 1763 r. / uporyad. K. A. Vislobokov [The rights under which the Malorusian people are being tried in 1763 / order. by K. A. Vislobokov]. Kyiv: Institut derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo NAN Ukrainy [in Ukrainian].

-
- Shcherbak, V. O.** (2006). *Ukrayinske kozactvo: formuvannya socialnogo stanu. Druga polovyna XVI – seredyna XVII st. [Ukrainian Cossacks: the formation of social status. Second half of the XVI - middle of the XVII c.]*. Kyiv: Kyevo-Mogylyanska akademiya [in Ukrainian].
- Simonis, Starovolsci.** (1646). *Institutorum rei militaris libri VIII quorum serces a lergo habelur [8 the book of the art of war from the institutes of which the SERC and fetching a habetur]*. Florentiae [in Latin].
- Smolij, V.** (Ed.). (2015). *Istoriya Zaporozkoyi Sichi [History of the Zaporozhian Sich]*. Kyiv: Arii [in Ukrainian].
- Staryj Litovskij Statut 1529 g.** [Old Lithuanian Statute]. (1854). *Vremennik Imperatorskogo Moskovskogo obshestva istorii i drevnostej rossijskih*, 18. Moskva [in Russian].
- Storozhenko, A. V.** (1904). *Stefan Batorij i dneprovskie kozaki [Stefan Batory and the Dnieper Cossacks]*. Kiev [in Russian].
- Tkach, A. P.** (1968). *Istoriya kodyfikaciyi dorevolucijnogo prava Ukrayiny [History of codification of pre-revolutionary law of Ukraine]*. Kyiv: KDU [in Ukrainian].
- Vasilenko, N. P.** (1916). *Ocherki po istorii Zapadnoj Rusi i Ukrainy [Essays on the history of Western Russia and Ukraine]*. Kiev [in Russian].
- Volumina legume** / Ed. J. Ohryzko [Volumina legume], 3. (1859). Petersburg [in Polish].
- Yavornickij, D. I.** (1990). *Istoriya zaporozkih kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]*, 1. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Yefimovskij, V.** (1927). *Do istoriyi vijskovogo sudu ta zemelnyh vidnosyn na Ukrayini za Hmelnychchyny [To the history of the military court and land relations in Ukraine during the Khmelnytsky region]*. *Zapiski ukrayinskogo naukovogo tovarystva v Kyivi*. Kyiv, 27–35 [in Ukrainian].
- Zherela** (1908). *Zherela do istoriyi Ukrayiny-Rusi / zibrav i vydav I. Kryp'yakevych [Sources for the history of Ukraine-Rusia / collected and published by I. Krypyakevych]*, 8.. Lviv [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 02.02.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.03.2022 р.